

**ФІЛОСОФСЬКІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ПРИВАТНОЇ
ДОБРОЧИННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСВІТІ УКРАЇНИ (кінець XVIII –
початок XIX століття)**

Друганова О. М., доктор педагогічних наук, професор кафедри історії педагогіки та порівняльної педагогіки ХНПУ ім. Г.С. Сковороди

У статті виділено та схарактеризовано філософські основи розвитку приватної доброчинної діяльності в освіті України кінця XVIII – початку XIX століття. Установлено, що головними рушійними силами цього процесу стали традиції християнської доброчинності, концепція освіченого абсолютизму, ідея державності, почуття громадянського обов'язку, прагнення творити добро на користь своєї вітчизни

Ключові слова: приватний, доброчинність, освіта, філософія.

Демократичні перетворення в Україні, що розпочалися наприкінці минулого століття, привели до зміни ідеологічного, морально-ціннісного та соціально-економічного устрою суспільства, зумовили і кардинальні зрушення в освітньому просторі. Ознакою сьогодення стало повернення з історичного небуття таких явищ громадянського суспільства, як меценатство, благодійництво, що завжди були притаманні українському народові, але за класово зумовленої парадигми історіографії за радянських часів замовчувалися або навіть спотворювалися.

З'явившись наприкінці ХХ ст., благодійні освітні організації більш як за двадцятиріччя свого існування досягли суспільного визнання, але водночас виокремилась і ціла низка проблем: законодавча неунормованість благодійної діяльності в галузі освіти, відсутність механізмів державного стимулювання залучення до меценатської діяльності в освітній сфері представників громадськості, установ та організацій і т.д. Вивчення історії благодійної діяльності в освіті України допоможе усвідомити її значення як важливого елементу розвитку сучасного суспільства, розкрити «білі плями» в історії освіти. Виявлення керівних ідей, що лежали в основі організації та функціонування благодійних заходів та інституцій у сфері освіти, сприятиме також розв'язанню соціально-педагогічних завдань, що набули особливої гостроти в умовах поглиблення економічної кризи. Ефективне застосування

набутого досвіду передбачає не пряме його запозичення з використанням готових результатів, а відбиття передових гуманістичних ідей в національній педагогічній свідомості, творчу адаптацію прогресивних знахідок до сучасного освітнього процесу, до вітчизняної культури в цілому.

Протягом останніх десяти років провідну роль у вивченні філософських основ розвитку приватної благодійної діяльності у сфері освіти України в межах визначеного нами хронологічного періоду, відіграють дослідження Л. Ваховського, В. Корнієнко, А. Нарадька, С. Поляруша, Л. Степаненко, О. Фельдмана та інших.

Установлено, що в різні історичні епохи благодійність як суспільне явище змінювала свої завдання, форми й напрямки. Як і в інших видах громадської діяльності, слушно зазначав С.Гогель, «тут також відбувається еволюція, розвиток». З часом, підкреслював дослідник, «змінюється обсяг і характер самих завдань добродійної діяльності, не кажучи вже про її методи. Ці зміни зумовлені змінами суспільного ладу, культурного рівня й загального розвитку сучасних народів» [4]. Так, у досліджуваний період в Україні, як і у світі в цілому, відбувається значне зростання кількості бідняків, обумовлене цілою низкою причин. Бідність тих часів, як стверджував Ульльгорн мала особливий характер, насамперед, через те, що зубожіння «охопило безліч осіб, цілі маси». Крім того, відмітною рисою бідності XIX ст. учений вважав те, що вона «не становила собою, як раніше, скороминучого явища, яке можна було пояснити тимчасовим лихом – неврожаєм, епідеміями, війною; тепер ми маємо справу з пауперизмом як сталим явищем» [4, с. 4–6].

Поряд з «пауперизмом як безвихідною, постійною нуждою, що доводить до розпачу», дослідники благодійності як суспільного явища однією з причин масового зубожіння називали також «атомізацію» всього суспільства, що перетворилося «...у натовп, у якому особистість не більше як номер без імені, без роду, без племені, нікому не відомий». Це призводить, підкреслювали вони, до відокремлення особистості, що має як економічні, так і моральні наслідки. Окрема особистість «не тільки не одержує

матеріальної допомоги, як у середні віки, від тієї спілки, громади, корпорації, до яких вона належить, але вона позбавлена й моральної підтримки, яка є вкрай необхідною для кожного в хвилини випробувань і спокус, яку так чудово здійснювали середньовічні корпорації. ... Не будучи нікому відомою, вона (особистість) не має й честі, честі громадської. А не маючи честі, вона, через усі вищевказані чинники, невдовзі доходить і до такого занедбаного стану, коли втрачає саме почуття честі, розуміння того, що честь – це надзвичайно важлива річ», – наголошував С. Гогель [4, с. 6]. Отже, вищенаведені факти дозволяють стверджувати, що процеси, що відбувалися у досліджуваній період, призвели не тільки до різкого зростання кількості нужденних, а й до якісної зміни їх складу.

Наприкінці XVIII ст. у суспільному житті країни сталася також зміна форм організації, або видів, добродійної діяльності: приходська благодійність змінюється казенною. Одним із чинників, що обумовили таку зміну, стала заміна священиків виборних священниками, призначеними архієреєм, що, на думку Д.Багалія і Д.Міллера, завдало величезної й непоправної шкоди парафії. З середини XVIII ст., як стверджували дослідники, приход починає втрачати значення релігійної громади й поступово перетворюється на звичайний церковно-адміністративний округ [1, с. 901]. Зазначимо, що церковноприходські попечительства були відновлені законом від 02.08.1864 р., згідно з положеннями якого вони повинні були «утворювати один з осередків громадської опіки» [3, с. 112].

Поява нового виду благодійності була також зумовлена новими поглядами царських осіб на виховання молодого покоління. Так, захопившись ідеями західних філософів-гуманістів, розвиваючи концепцію освіченого абсолютизму, Катерина II намагалася впровадити в життя нову, гуманну форму виховання дітей, створити уніфікований тип громадянина, що відповідатиме нагальним потребам швидкого розвитку держави, а один із засобів реалізації своїх задумів імператриця бачила в розвитку благодійності. Катерина II підписала маніфест про заснування в Москві «сиропитательного

дома» зі шпиталем для вбогих породіль, поданий у вересні 1763 р. І. Бецьким [2, с. 10–11].

У ході наукового пошуку виявлено, що уряд, ініціюючи створення благодійних виховних закладів, перекладав їх фінансування на приватних осіб. Заснування й утримання притулку, на думку урядовців, мало здійснюватися виключно за рахунок приватних пожертвувань. Так, після оприлюднення маніфесту, Синод видав спеціальний указ про підписку на збирання коштів, у якому чітко було визначено джерело існування запроєктованого закладу: «Чтоб оному содержано быть от единого щедрого подаяния тех, которые Бога и ближнего по евангельской заповеди любят и о благосостоянии отечества всеусердно пекутся». Зазначимо, що Катерина II власним прикладом намагалася залучити приватних пожертвувачів до фінансування державного проекту, подарувавши сто тисяч на його реалізацію [2].

Подальший розвиток казенної благодійності пов'язаний із заснуванням приказів громадської опіки, яким було поставлено за обов'язок створення народних шкіл, сирітських притулків, лікарень, богаділень, будинків для невиліковно хворих, будинків для божевільних, робітних і гамівних будинків. Прикази були підпорядковані Міністерству внутрішніх справ і урядовому Сенату й являли собою адміністративний орган, головою якого був сам губернатор [2, с. 21]. Крім приказів громадської опіки в кожній губернії запроваджувалась дворянська опіка для піклування про вдів і сиріт купецького, міщанського та ремісницького станів. Ці установи займалися організацією допомоги сім'ям, що втратили годувальника й залишилися без засобів до існування, і вирішенням питань, пов'язаних з успадкуванням майна.

У травні 1797 р. створюється нова добродійна організація «Відомство установ імператриці Марії», з широкою програмою благодійної діяльності, яка об'єднувала державні кошти та приватні внески. Продовжуючи традицію добродійності, як писав автор статті «Відомство установ імператриці Марії в

його минулому й сучасному», імператор Павло Петрович іменним указом, поданим до Сенату, доручив головне начальство над петербурзьким і московським Виховними будинками «своїй дружині, імператриці Марії Федорівні, яка ще раніше прийняла до свого безпосереднього відання єдиний на той час у Росії жіночий інститут – Виховне товариство шляхетних дівчат» [2, с. 16].

Установлено, що вжиті урядом наприкінці XVIII ст. заходи в галузі благодійництва не знайшли підтримки серед широких мас населення. Так, згідно з твердженням Д. Багалія і Д. Міллера, у місті Харкові казенна чи міська доброчинність «далеко не пішла». «З церковним шпиталем старого харківця, – зазначали дослідники, – пов'язувало піклування про спасіння душі, єдиний серйозний стимул, що спонукав до благодійності. Коли шпиталь зник з парафії, піклування про спасіння могло виявлятися лише в окремих подачках. Громадська доброчинність, пристосована не до церкви, а до міста, одиниці господарської й казенної, не викликала в душі громадян тих ідей, які вона викликала, коли була зосереджена навколо церкви. Ідея міського управління асоціювалась у свідомості громадян із загальноміськими господарськими справами, з платежами й недоїмками, та аж ніяк не з думкою про спасіння душі. Ось чому міську благодійність доводилося впроваджувати й підтримувати примусовими заходами. У переважної більшості міського населення стимул до благодійності був лише релігійний, а коли благодійність розірвала зв'язок із церквою, до благодійності довелося вже примушувати», – наголошували науковці [1, с. 903]. Отже, наприкінці XVIII ст. у розвитку приватної благодійної діяльності спостерігався певний спад, що був зумовлений зміною традиційного устрою громадського життя того часу.

Проведений науковий пошук дозволяє стверджувати, що приватна доброчинність набула нового розвитку на початку XIX століття. Цей період, з погляду сучасних науковців, став добою «піднесення, що переживала російська благодійність». Цьому піднесенню, на думку О. Соколова, сприяла політика уряду Олександра I, який усіляко заохочував доброчинну

діяльність. Так, у ході наукового пошуку встановлено, що в епоху Олександра I з'явилася система урядової підтримки літераторів і художників, а також дістало поширення меценатство. У 1802 р. було створено «Імператорське філантропічне товариство» – благодійна організація для надання допомоги нужденним. В указі про його заснування імператор проголошував: «Чтобы показать, как близки к сердцу Моему жертвы ожесточенного рока, Я беру под особое и непосредственное покровительство Свое как вновь учреждаемое в здешней столице благотельное Общество, так и все другие, которые, без сомнения, по примеру онаго размножаться между народом толико для Меня любезным, на которого природа излила все земные свои сокровища и одарила всеми добродетелями, а особливо сим небесным вдохновением – помогать ближнему» [8, с. 74]. Олександр I робив також великі пожертви на користь університету, який отримав від нього в дар землі, будівлі, кабінет раритетів, фінансував видання цілої низки наукових праць. Імператор надавав постійну матеріальну допомогу й іншим навчальним закладам, наділяв їх грошовими пожертвами, дарував бібліотеки та цінні колекції рідкісних речей. Підкреслимо, що особливу увагу Олександр I приділяв організації навчання та виховання юнаків. Наприклад, коли тульське дворянство, заохочуване прикладом уряду, просило дозволу заснувати на власні кошти «училище для виховання неімущих дворян», він висловив своє схвалення, написавши при цьому: «Ни с чем не сравню я удовольствия видеть в самом начале царствования моего, что вместо тщетных и разорительных издержек, пышности и роскоши, обращаются избытки имуществ на столь полезные предметы». Імператор призначив училищу по 6000 крб. на рік і, погоджуючись, щоб нове училище було назване «Олександрівським», додав: «Хотя не мыслю я, чтоб в деле общей пользы имя могло присоединить новое достоинство, но чтобы показать, сколь много уважаю я подвиг дворянства к сему заведению» [8, с. 71]. Відзначимо, що приклад благодійної діяльності іншої царської особи – імператриці Марії – таким же чином вплинув і на

розвиток приватної благодійності в справі жіночої освіти, хоча пожертви в цій галузі завжди були менші від чоловічої.

Про особливий вплив благодійної діяльності Олександра I на розвиток доброчинності в тогочасному суспільстві в цілому писала і О. Лихачова, яка в роботі «Матеріали до історії жіночої освіти в Росії» стверджувала, що пильну увагу громадськості до благодійництва наприкінці XVIII – на початку XIX ст. привернула доброчинна діяльність царських осіб. Гуманізм і високі поривання Олександра I, його філантропічні ідеї, наголошувала дослідниця, викликали в суспільстві бажання сприяти царю в його починаннях, що мали за мету діяльність ради загального добра та піклування про ближнього. За схваленням імператора, поряд з урядовими почали з'являтися громадські та приватні благодійні установи; набула розвитку й приватна доброчинність. Остання, як зазначала О. Лихачова, виявлялася в найрізноманітніших, часом досить наївних формах. Так, у «Вестнике Европы» в 1803 р. була надрукована «пропозиція одного з наших шановних співгромадян, яка полягала в тому, щоб з нагоди століття від заснування Петербурга створити притулок для „нешчасних, які в молоді літа, з якихось фізичних причин або через погані нахили, мають надмірний потяг до мерзенних пороків, чим завдають шкоди і суспільству, і самим собі”». Такий заклад автор пропонував назвати «моральнолікувальним» або «гостинницею Петровою». У «Северном вестнике» в 1805 р. було вміщено листа від жінки, яка пропонувала обкласти збором у 5% «усіх, хто отримує платню», на користь вдів і сиріт [8, с. 71–75].

Російський дослідник П. Власов у свою чергу зазначає, що активізація благодійності в цей період була зумовлена не лише розвитком продуктивних сил і зміцненням матеріальної бази суспільства, а також і новими віяннями, що виникли в суспільній свідомості під впливом європейського просвітительства. Витоки цього піднесення благодійності лежать у заміні гедоністичних (гедоністичний – від «гедонізм» (з грецьк.) – задоволення) нахилів суспільства на нові суспільно-духовні цінності, серед яких домінували ідея державності, почуття громадянського обов'язку, прагнення

творити добро на користь своєї вітчизни. XVIII ст. було для всієї Росії добою творень і перемог, коли кожна сфера людської діяльності набувала суспільно корисного значення. Виразом цих нових суспільних відносин і прогресивних ідей стало піднесення благодійності. Наприкінці XVIII й протягом усього XIX ст., як зазначав дослідник, будівництво приватних лікарень і притулків для бідняків було справою престижу. У певних колах благодійність стала ознакою гарного тону. Треба сказати, що до цього постійно спонукала прогресивна преса, яка дедалі активніше впливала на суспільну думку [2, с. 36].

Особливу роль у розвитку вітчизняної освіти у XIX – на початку XX ст., як виявлено у ході наукового пошуку, відігравали благодійні організації, об'єднання, комітети, асоціації тощо. З'ясовано, що однією з найпоширеніших форм благодійних об'єднань, що діяли на території України впродовж досліджуваного періоду, були благодійні товариства, ініціаторами створення яких були як приватні особи, так і держава. Приватні благодійні товариства, як стверджував Є.Максимов у роботі «Законодавчі питання громадського піклування про бідних», вперше були організовані за часів царювання Олександра I. «Приватна благодійність, – наголошував дослідник, – отримала законне право на існування» [9, с. 25–26]. Зауважимо, що приватні благодійні організації створювалися та існували на членські внески, пожертвування, відсотки з недоторканих капіталів і прибутки від різноманітних акцій, які проводили члени товариств для збирання коштів. До останнього пункту належали збори пожертвувань за підпискою, прибуток від публічних лекцій, літературних та музичних вечорів, проведення лотерей, продажу друкованих видань та ін. Зауважимо, що процедура створення благодійного товариства була досить складною. Так, проект статуту товариства та прохання про дозвіл діяльності передавалися від нижчих ланок державного управління до вищих і затверджувалися імператором.

У 1817 р. був прийнятий закон, згідно з яким при створенні нового благодійного товариства в його засновників мала бути вся необхідна сума

грошей для подальшої його діяльності, не враховуючи прибутків від майбутніх зборів, приватних пожертвувань, проведення лотерей тощо [7]. Отже, благодійні товариства могли розпочати свою діяльність лише при повній їх матеріальній забезпеченості, що й зумовило невеликий відсоток таких установ до середини XIX ст. Зазначимо, що положення цього документа визначали головні засади організації благодійних товариств аж до кінця XIX ст. Нормативні положення законодавчого акта суворо регламентували й діяльність благодійних організацій, їх підзвітність місцевій владі тощо. Вихід за рамки положень документа призводив до повної ліквідації благодійної установи.

Одним із перших вітчизняних приватних філантропічних товариств, діяльність якого була спрямована на реалізацію освітніх потреб тогочасного населення, слід вважати Благодійне товариство, що було засновано в Харкові у 1811 р. Ініціатором його створення став, за словами Д.Багалія і Д.Міллера, «найгуманніший і найкращий з харківців за моральними якостями» – у подальшому знаменитий український письменник Г.Квітка. «Скромний і непомітний за величною постаттю свого брата – губернського предводителя дворянства, Гр. Ф.Квітка, – писали дослідники, – був справжньою душею всієї організації й головним її робітником. Жоден проект, жоден папірець не виходив з Товариства не складеним і не переписаним власноручно самим Квіткою» [1, с. 904]. Об'єктом уваги Харківського благодійного товариства був «кожний, незалежно від його стану, статі та віку, хто потребує опіки, допомоги, розради чи напучення...» [1, с. 904].

Виявлено, що до 30-х рр. XIX ст. на терені Російської імперії, а отже й України, що входила до її складу, існували переважно благодійні організації, метою яких була опіка людей похилого віку, убогих, невиліковно хворих і непрацездатних. З 1831 р. до них додалася значна кількість установ, які присвячували свою діяльність опікуванню, вихованню та навчанню дітей. Підкреслимо, що тільки в 40-х рр., як стверджували Д.Багалій і Д.Міллер, у Харкові створюються благодійні установи, які своєю появою завдячують уже

не приватній, а урядовій ініціативі. Така добродійність, як наголошували дослідники, виникає не *propter motu*, а за наказом зверху [1, с. 904–906]. Усе це дозволяє стверджувати, що саме приватній добродійності належить ініціатива розв'язання актуальних проблем тогочасного суспільства. Підтвердження цієї думки знаходимо й у статті «Завдання опіки та виховання дітей на Заході»: «Досвід як західноєвропейських держав, так і Росії доводить, що іноді приватна добродійність дає початок добрій справі, а вже потім громадська або державна добродійність приходить на допомогу» [6].

30–40-ві рр. ХІХ ст. в історії розвитку добродійності позначилися також як період появи нової форми добродійної діяльності, яка, за даними тогочасних дослідників, мала «стихийний, неорганізований, випадковий характер». Якщо хтось із членів місцевого вищого світу звертав увагу на тяжке становище тих або інших осіб, – на користь нещасних проводили підписку, іноді влаштовували вистави, концерти, танцювальні вечори тощо. Пожертвування робили також під час виборів у дворянське зібрання. Сума таких жертвувань була чималою, зазначали Д.Багалій і Д.Міллер. Наприклад, у 1824 р. загальна сума дворянських добродійних жертвувань складала 20 257 карбованців [1, с. 908]. Особливо популярними, як зазначають науковці, були добродійні вечори, які тоді входили в моду. Ініціатива їх проведення належала дамам із місцевого вищого світу. Так, у 1837 р. «на бажання» харківського товариства шляхетних дам, на чолі з дружиною губернатора Емілією Петрівною Трубецькою, котрі «мали намір поєднати розвагу публіки з добродійною турботою про ближніх, у дворянській залі на користь бідняків було дано виставу і маскарад». Успіх спектаклю і маскараду спонукав дам продовжити цю справу. 17 січня 1838 р. аматори музики та співу влаштували музично-вокальний концерт, а після нього лотерею, з розіграшем різних речей і дамських рукодільних виробів [5]. Зазначимо, що з часом така форма добродійної допомоги набула широкого розвитку.

Наприкінці 40-х рр. спостерігався певний спад у розвитку благодійності, який був зумовлений таємним наказом Миколи I про заборону створення благодійних товариств, виданим у 1848 році.

Таким чином, проведене дослідження дозволяє стверджувати, що приватна благодійність у галузі освіти пройшла складний шлях розвитку від «первісної» форми (милостиня) до створення організації об'єднань, товариств і спілок, який був зумовлений низкою соціально-економічних та морально-етичних чинників. Головними рушійними силами розвитку благодійної діяльності у сфері освіти стали традиції християнської доброчинності, концепція освіченого абсолютизму, ідея державності, почуття громадянського обов'язку, прагнення творити добро на користь своєї вітчизни.

Література

1. Багалея Д.И. Миллер Д.И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год): Истор. мон. в 2-х т.Т.2. (XIX-й и нач. XX-го века). – Х.: Репр. изд., 2004 – 982 с.
2. Власов П.В. Обитель милосердия. – М.: Моск. рабочий, 1991. – 301, [2] с.
3. Георгиевский П.И. Организация частной благотворительности // Вестник благотворительности. – 1895 – № 5. – С. 40-49.; № 6. – С. 32-40.
4. Гогель С.К. Объединение и взаимодействие частной и общественной благотворительности. – СПб.: Тип. о-ва «Общественная польза», 1908. – 237 с.
5. Друганова О.М. Приватна ініціатива в освіті України (історико-педагогічний аспект) [Текст] : Монографія / О.М. Друганова. – Х. : ДИВО, 2008. – 556 с.
6. Задачи призрения и воспитания детей на Западе // Вестник благотворительности. – 1897. – № 11. – С. 7–13.
7. Законодательные вопросы общественного попечения о бедных // Вестник благотворительности. – 1897. – № 12. – С. 12–24.
8. Лихачева Е.О. Материалы для истории женского образования в России (1786–1828) время императрицы Марии Федоровны. – СПб.: Тип. М.М.Стасюлевича, 1893. – 308 с.
9. Максимов Е.Д. Законодательные вопросы общественного попечения о бедных // Вестник благотворительности. – 1897. – № 6. – С. 22–26.

Философские основы развития частной благотворительной деятельности в образовании Украины (конец XVIII - начало XIX века)

Друганова Е.Н.

В статье выделено и охарактеризовано философские основы развития частной благотворительности в сфере образования в Украине в конце XVIII – начале XIX в. Установлено, что главными силами этого процесса стали традиции христианской благотворительности, концепция просвещенного абсолютизма, идея государственности, чувство гражданского долга, желание творить добро на пользу своего отечества.

Ключевые слова: частный, благотворительность, образование, философия.

Philosophical foundations of private charitable activities development in education of Ukraine (the end of XVIII - the beginning of XIX century)

O. M. Druganova

Abstract: Philosophical foundations of private charitable activities development in the field of education in Ukraine (the end of XVIII - the beginning of XIX century) have been marked out and characterized. It has been determined that the mainspring of this process were the Christian charity traditions, the concept of enlightened absolutism, the idea of statehood, the sense of civic duty, the desire to do good for the benefit of his country.

Key words: private, charity, education, philosophy.